

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΓΑΡΔΙΚΑ

ΔΑΝΕΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΦΟΡΟΛΟΓΙΑ ΣΤΑ ΧΩΡΙΑ ΤΗΣ ΚΑΡΥΤΑΙΝΑΣ, 1817-1821

Το άρθρο αυτό αποτελεί πρώτη παρουσίαση έκτενέστερης μελέτης με επίκεντρο μία σειρά τεσσάρων μικρών κωδίκων συλλογής φόρων και δανείων της γνωστής οικογένειας των προκρίτων από τα Λαγκάδια Γορτυνίας, των Παπαγιαννοπουλαίων ή Δεληγιανναίων. Τα μικρά αυτά κατάστιχα, τα όποια σκοπεύω να εκδώσω, καλύπτουν τα έτη 1817 έως 1821. Στην όριστική έκδοση και μελέτη τα κατάστιχα θα πλαισιώνονται επίσης από άλλους κώδικες και συναφή λυτά έγγραφα. Με την εξαίρεση ενός εγγράφου, που είχε δημοσιεύσει παλαιότερα ο Τάκης Κανδηλώρος και κατόπιν παρέδωσε στην Έθνική Βιβλιοθήκη, όπου βρίσκεται σήμερα¹, τα υπόλοιπα βρίσκονται στο αρχείο της οικογένειας Δεληγιάννη στην Έταιρεία Φίλων του Λαού στην Αθήνα, την όποια ευχαριστώ για την άδεια να τα μελετήσω. Στο άρθρο αυτό περιορίζομαι στην παρουσίαση του υλικού, στην επίσημανση ορισμένων υποθέσεων, ιστορικών και τεχνικών προβλημάτων, που θέτει, και στην ανάλυση τρόπων, με τους όποιους προτίθημα να τα αντιμετωπίσω κατά την πρόοδο της μελέτης.

Οί κώδικες ποικίλλουν μεταξύ τους ως προς τις διαστάσεις και περιέχουν ανάμεσα στα φύλλα τους λυτά έγγραφα, που σχετίζονται με τις συναλλαγές που καταγράφονται στους κώδικες. Βρίσκονται ταξινομημένοι διάσπαρτοι μέσα στο αρχείο, αλλά στην πραγματικότητα συνιστούν αριθμημένη σειρά και επιγράφονται: “τό πρώτον τευτέρι”, “τό δευτερον τευτέρι”, “τό γ:(ον) δ:(ον) και ε:(ον) κατάστιχον” και “τό έκτον τευτέρι”, στο όποιο ή τελευταία έγγραφη φέρει ήμερομηνία 21 Μαρτίου 1821. Σύμφωνα με τον κατάλογο του Αρχείου Δεληγιάννη, που συνέταξε ή Εύτυχία Δ. Λιάτα, τα κατάστιχα βρίσκονται ταξινομημένα στους φακέλους III/1 και III/2. Έδω γίνεται ή αποκατάσταση της ένότητάς τους³. Οί διαστάσεις τους είναι κατά σειρά: 34x12,2 (20 σελίδες),

1. Τ. Κανδηλώρος, «Απολογισμός των εσόδων και εξόδων της Γορτυνίας επί Τουρκοκρατίας από Οκτωβρίου 1819 μέχρι του Σεπτεμβρίου 1820», *Αρκαδική Έπετηρίς*, τ. Β' (1906), σσ. 312-322. Τμήμα Χειρογράφων Έθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος, αρ. Α 105 41. Ευχαριστώ θερμά την κυρία Αϊκατερίνη Κορδούλη, προϊσταμένη του Τμήματος Χειρογράφων της Έθνικής Βιβλιοθήκης, για την επίσημανση του εγγράφου.

2. Το περιεχόμενο του άρθρου αυτού σε συνεπτυγμένη μορφή είχε ανακοινωθεί στο συνέδριο της Έλληνικής Ιστορικής Έταιρείας στη Θεσσαλονίκη τό Μάιο του 1966. Ευχαριστώ τον Ί. Χ. Άλεξανδρόπουλο για την ουσιαστική βοήθειά του στη μελέτη μου.

3. Εύτυχία Δ. Λιάτα, *Αρχεία Οικογένειας Δεληγιάννη. Γενικό Εύρετήριο*, Αθήνα 1992.

24x17 (28 σελίδες, 35,5x11,5 (80 σελίδες), 34x15 (18 σελίδες). Τὰ φύλλα δὲν φέρουν ἀρίθμηση καὶ εἶναι γραμμένα καὶ στὶς δύο ὄψεις ἀπὸ τὸ ἴδιο χέρι μὲ σωστή ὀρθογραφία. Σὲ κάθε κατάστιχο πολλὲς ἀπὸ τὶς σελίδες εἶναι λευκές. Στὸ μεγαλύτερό του μέρος κάθε κώδικας ἀποτελεῖται ἀπὸ ἀνὰ χωριὸ καταγραφὲς ὀφειλῶν στὴν ἀριστερὴ του σελίδα (verso) καὶ εἰσπράξεων στὴ δεξιὰ (recto). Αὐτὴ εἶναι ἡ τυπικὴ ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτη διάταξη ἐνὸς ἀνοικτοῦ κώδικα. Κανένα ἀπὸ τὰ ἔγγραφα καὶ τοὺς κώδικες δὲν φέρει σημεῖα, σφραγίδες κ.λπ. ἐπίσημης ἐπικύρωσης ἀπὸ ὀθωμανικὴ ἀρχή, εἶναι ἐπομένως ἀνεπίσημου χαρακτήρα. Μόνο ἓνα ἔγγραφο, τῆς 30 Ἰουνίου 1819, συντεταγμένο στὴν Καρύταινα, φέρει τὴν ὑπογραφή τοῦ ταμῖα τοῦ καζᾶ (ἐπαρχίας) τῆς Καρύταινας (σενδοῦκ ἐμίνη) μαζί μὲ τὶς ὑπογραφὲς τῶν χριστιανῶν προκρίτων τοῦ καζᾶ, ποὺ ἀπὸ κοινοῦ “βεβαιοῦν” τὴν ἀνάληψη τοῦ ἐπαρχιακοῦ χρέους πρὸς τὸν Θεοδωράκη Παπαγιαννόπουλο⁴.

Τὸ ἱστορικὸ πλαίσιο τῆς διαδικασίας, τὴν ὁποία παρακολουθοῦμε στὰ κατάστιχα, περιγράφει μὲ ζωηρὸ τρόπο ὁ Κανέλλος Δεληγιάννης, ἓνας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, στὰ *Ἀπομνημονεύματά του*⁵. Προέχει γιὰ τὴν ἐποχὴ τῆς ἀνασύνταξης τῶν δυνάμεων τῶν ἀδελφῶν Παπαγιαννόπουλων μετὰ τὴ θανάτωση, καλύτερα “ἐκτέλεση”, τοῦ πατέρα τους, Ἰωάννη Παπαγιαννόπουλου τὸ 1816 μὲ σουλτανικὸ διάταγμα (hatt-ı hümayin) τοῦ σουλτάνου Mahmud II, κατὰ τὴ μαρτυρία τοῦ ἴδιου τοῦ Κανέλλου. Στὴν προσπάθεια ἀνασύνταξης τὰ ἀδελφὰ ἀφιερῶνουν ὅλες τὶς δυνάμεις καὶ σημαντικὰ χρηματικὰ ποσά. Ἐχει ἐνδιαφέρον νὰ διερωτηθεῖ κανεὶς, ὄχι γιὰ τὸ δίκαιο ἢ ἄδικο τῆς “ἐκτέλεσης”, ἀλλὰ γιὰ τὴν πηγὴ τῆς νομιμότητάς αὐτῆς τῆς ποινῆς. Σὲ τί μοιάζει δηλαδὴ ἡ καταδίκη τοῦ Ἰωάννη Παπαγιαννόπουλου μὲ περιπτώσεις καταδίκης καὶ πρόκλησης σχετικῆς δικαστικῆς ἀπόφασης, φετβᾶ, ἐκ μέρους τοῦ σεῖχουλισλάμ, ποὺ ἀναφέρει ὁ Inalcik, γιὰ σοβαρὲς, καὶ δύσκολες νὰ ἐλεγχθοῦν, παραβάσεις τῆς ὀθωμανικῆς φορολογικῆς νομοθεσίας⁶. Εἶναι μάλιστα ἀξιοσημείωτο

Τὸ ὄνομα “Δεληγιάννης”, ὅπως εἶναι γνωστό, ἦταν τὸ παρῶνυμο τῆς οἰκογένειας, ἐπικράτησε ὁμως κατὰ τὴν Ἑλληνικὴ Ἐπανάσταση ὡς τὸ κανονικὸ τους ἐπώνυμο.

4. Οἱ ὑπογραφὲς αὐτὲς εἶναι: Μηχάλης Κομητᾶς, Γιαννάκης Ἀλεβιζόπουλος, Σπήλιος Κουλάς, Παναγιώτης Δημητρακόπουλος, Γεώργιος Δημητρ. καὶ Σαδίκ ἐμίνης. Ἡ πιὸ πρόσφατη μελέτη τῆς διοικητικῆς διαίρεσης τῆς Πελοποννήσου εἶναι τῆς Ἀναστασίας Κυρκίνη-Κούτουλα, *Ἡ Ὄθωμανικὴ Διοίκηση στὴν Ἑλλάδα, Ἡ περίπτωση τῆς Πελοποννήσου (1715-1821)*, Ἀθήνα 1996. Βλ. ἰδιαίτερα τὶς σελίδες 21-26 γιὰ τὴν ἱστορία τῶν συχνῶν διοικητικῶν μεταβολῶν.

5. Κ. Δεληγιάννης, *Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τοῦ 21*, τ. 16, Γ. Τσουκαλᾶς (ἐκδ.), Ἐμμ. Πρωτοψάλτης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1957, σσ. 75-77.

6. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation in the Ottoman Empire, 1600-1700», *Archivum Ottomanicum*, τ. 6 (1980), σσ. 324, 325. Σχετικὰ μὲ τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Mahmud II, βλ. M. Ursinus, *Regionale Reformen im Osmanischen Reich am Vorabend der*

πρώτον και γενικά, ότι ήδη ο σουλτάνος Mahmoud II (1808-1839) με μεταρρυθμιστική πρόθεση ἐγκαινιάζει μιὰ συγκεντρωτική πολιτική περιστολής τῆς ἐξουσίας τῶν ἀγιάνηδων καὶ προκρίτων⁷, καὶ δεύτερον καὶ εἰδικότερα, ὅτι κατὰ τὰ χρόνια, πού ἀκολούθησαν τὴν τιμωρία τοῦ Ἰωάννη Παπαγιαννόπουλου, οἱ ὀθωμανικὲς ἀρχὲς προσπαθοῦν νὰ ὑποβάλουν σὲ ἔλεγχο τὶς φοροεισπρακτικὲς μεθόδους καὶ τῶν ἀδελφῶν Παπαγιαννόπουλων⁸. Πάντως, μετὰ τὸ 1816 καὶ τὴ θύελλα τῶν συγκρούσεων μεταξὺ τῶν παρατάξεων τῶν προκρίτων⁹, τὸ πολιτικὸ κλίμα στὸ Μοριά ἀλλάζει θεαματικά: ὁ Μοριάς διανύει σχετικὰ εἰρηνικὴ περίοδο, κατὰ τὴν ὁποία οἱ πρόκριτοι συγκροτοῦν ἀντίπαλες πολιτικὲς συμμαχίες. Ταυτόχρονα ὁμως παρατηρεῖται συχνὴ ἀλλαγὴ βαλῆδων καὶ τοποτηρητῶν τους στὴν ἔδρα τοῦ βιλαετίου, τὴν Τριπολιτσά. Ἡ πρόσφατη ἔρευνα ἔχει ἐπισημάνει τὴν παραπέρα ἀποδυνάμωση τῆς κεντρικῆς ἐξουσίας τὴν ἐποχὴ αὐτή¹⁰.

ΛΟΓΙΣΤΙΚΑ

Ἡ ἐσωτερικὴ διάρθρωση τῶν καταστιχῶν αὐτῶν δὲν μοιάζει μὲ σημερινὰ λογιστικὰ βιβλία. Ἐφ' ἑνὸς δὲν ὑπάρχουν τυποποιήση καὶ κανόνες, καὶ ὁ καταγραφέας ἀρκεῖται στὸ ὅτι ὁ ἴδιος καὶ οἱ δικαὶ τοῦ κατανοοῦν τί καταγράφει. Γιὰ παράδειγμα, ὅταν γράφει «ὁμολογία τοῦ κ. Κανέλλου» δὲν εἶναι κατ' ἀνάγκη σαφὲς ἂν πρόκειται γιὰ ὁμολογία τῆς ὁποίας ὁ Κανέλλος Παπαγιαννόπουλος εἶναι ὁ δικαιούχος ἢ ὁ ὑπόχρεος. Ἐφ' ἑτέρου παρεισφύουσαν ἐπαναλήψεις καὶ ἡμερολογιακῆς μορφῆς καταγραφῆς, πού καθιστοῦν τὴν πηγὴ αὐτὴ πλησιέστερη πρὸς ἓνα ἡμερολόγιο ἀπὸ ὅσα τὰ σημερινὰ τῆς ἀντίστοιχα. Ἡ ἔννοια τοῦ ἰσολογισμοῦ ὑπάρχει, ἀλλὰ μὲ ἓναν ἰδιότυπο τρόπο. Γιὰ παράδειγμα, στὴν ἐπὶ μέρους ἀντιστοίχιση δοῦναι καὶ λαβεῖν γιὰ κάθε κοινότητα γίνεται προσπάθεια νὰ φανεῖ ἂν ἰσοσκελίζεται ἡ δόσοληψία. Ἐάν ὁμως δὲν συμβαίνει αὐτό, οὔτε ὕστερα ἀπὸ σύναψη ὁμολογίας, τὸ γεγονὸς δὲν σημειώνεται ξεχωριστὰ ὡς ἀρνητικὸ ἀποτέλεσμα.

Tanzimat. Reformen der rumelischen Provinzialgouverneure im Gerichtssprengel von Manastir (Bitola) zur Zeit der Herrschaft Sultan Mahmuds II (1808-1839), Βερολίνο 1982.

7. H. Inalcik, «Centralization and Decentralization in Ottoman Administration», *Studies in Eighteenth Century Islamic History*, Thomas καὶ Roger Owen (ἐπιμ.), Carbondale, Ill. 1977, σ. 51. Σχετικὰ μὲ τοὺς ἀγιάνηδες, τοὺς προκρίτους καὶ τὴ σχετικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸ θεσμό, βλ. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 142-143, 169-170 καὶ J. C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Ἀθήνα 1985, σ. 117. Ἐπὶ πλέον ἢ Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 156-169, συγκεντρώνει τὶς πληροφορίες γιὰ τοὺς κυριώτερους ἀγιάνηδες τῆς Πελοποννήσου.

8. Κ. Δελγιάννης, ὁ.π., σ. 76.

9. J. C. Alexander, «Some Aspects of the Strife Among the Moreot Christian Notables, 1789-1816», *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. Ε' (1974-75), σσ. 473-504.

10. Κυρκίνη, ὁ.π., σ. 119.

ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΡΙΣΜΟΣ ΕΡΓΟΥ

Ἡ ξεχωριστή δύναμη τῶν Παπαγιαννοπουλαίων συνδέεται ἀναμφίβολα μὲ τὸ πολυμελές τῆς οἰκογένειας σὲ ἄρρενα μέλη. Τὰ ὀκτῶ ἄρρενα ἀδελφία ἐξασφάλιζαν τὸν ἐπιμερισμὸ τοῦ ἐπιχειρηματικοῦ καὶ πολιτικοῦ ἔργου μὲ ἓνα δίκτυο συμπαγές ὅσο καὶ συστηματικό, μὲ τὸ ὁποῖο κανένα ἄλλο ὅμοιο δίκτυο στὸ Μοριά ἐκείνη τὴν ἐποχὴ (π.χ. Ταμπακόπουλοι, Περρουκαῖοι) δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθεῖ. Πρόκειται γιὰ ἓναν ἰδανικὸ συνεταιρισμὸ, ποὺ ἐξασφαλίζει τὸ μέγιστο βαθμὸ πίστεως. Στὴν Κωνσταντινούπολη βρισκόταν ὡς βεκίλης, ἀντιπρόσωπος τῶν συμφερόντων τῆς πολιτικῆς τους μερίδας, ὁ Ἄναγνώστης ἤδη ἀπὸ τὸ 1800¹¹. Ὅταν ἡ κατάσταση ἄλλαξε τὸ 1816 καὶ κινδύνευσε ἡ ὑπόσταση τῆς οἰκογένειας μὲ τὴν ἐκτέλεση τοῦ πατέρα τους Ἰωάννη, τὸν ἐνίσχυσαν στὴν αὐτοκρατορικὴ πρωτεύουσα ὁ Νικολάκης καὶ γιὰ σημαντικό διάστημα οἱ Θεοδωράκης καὶ Κανέλλος. Οἱ δύο πρῶτοι, ὁ βεκίλης Ἄναγνώστης καὶ ὁ Νικολάκης, παρέμειναν στὴν Πόλη μέχρι τὴν κήρυξη τῆς Ἐπανάστασης, ὅποτε καὶ διέφυγαν καὶ ἔφθασαν στὸ Μοριά. Ὁ Θεοδωράκης ἦταν “Μοραγιάνης”, ἐκπρόσωπος τῶν Χριστιανῶν προκρίτων, στὴν ἐδρὰ τοῦ βιλαετίου, τὴν Τριπολιτσά, ἀπὸ τὸ 1815, μὲ λίγες μετακινήσεις, ὡς τὸ θάνατό του ἀπὸ τὶς κακουχίες τῆς φυλάκισής του τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Ὁ Κανέλλος, πρόκριτος τοῦ καζᾶ τῆς Καρούταινας, μετεκινεῖτο κυρίως μετὰ τὴν οἰκογενειακὴν ἐδρὰ, τῶν Λαγκαδίων, τῆς ἐδρᾶς τοῦ καζᾶ, τῆς Καρούταινας, καὶ τῆς Τριπολιτσᾶς. Ὁ Πανάγος, ὁ ὁποῖος τηρεῖ τοὺς λογαριασμοὺς τῆς οἰκογένειας στὰ ὑπὸ μελέτη κατάστιχα, ὁ πιὸ μορφωμένος ἀπὸ τὰ ἀδελφία, καὶ ὁ ὁποῖος, κατὰ τὸν Κανέλλο, γνωρίζει τουρκικά (ἂς ὑποθέσει κανεῖς χροστικὰ καὶ ὄχι λόγια ὀθωμανικά), μένει κυρίως στὰ Λαγκάδια. Τὰ ὑπόλοιπα ἄρρενα ἀδελφία Ἄνάστος, Δημητράκης καὶ Κωνσταντάκης ἔμεναν καὶ αὐτὰ στὰ Λαγκάδια¹².

Οἱ λογαριασμοί, τοὺς ὁποῖους τηρεῖ ὁ Πανάγος, δὲν εἶναι κοινοί. Κάθε ἀδελφὸς ἔχει δικό του μερίδιο στὶς δοσοληψίες, ἀλλὰ ἡ σχέση τῶν ἀδελφῶν μὲ τὶς κοινότητες τοῦ καζᾶ εἶναι κοινὴ, διότι ἡ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν γίνεται μὲ ἐνιαῖο εἰσπρακτικὸ μηχανισμό. Ἐπὶ πλέον στὰ κατάστιχα ὑπάρχουν σπορα-

11. Ἀντίπαλοι βεκίληδες τῆς Πελοποννήσου γιὰ τὴ μερίδα τῶν Περρουκαίων στὴν Κωνσταντινούπολη ἦσαν τότε οἱ Θάνος Κανακάρης, Γ. Θεοχαρόπουλος καὶ Δημήτριος Περρούκας, μὲ τὸν ὁποῖο ὁ Ἄναγνώστης εἶχε κακὲς σχέσεις. Ὡς μέτρο προετοιμασίας τῆς Ἐπανάστασης ὁ Ἀλέξανδρος Ὑψηλάντης φέρεται, κατὰ μία ἔμμεση μαρτυρία, ὅτι προσπάθησε νὰ τοὺς συμφιλιώσῃ μὲ τὴ μεσολάβηση τοῦ ἀπεσταλμένου του Ἰ. Παπαρρηγόπουλου. Β. Ἰ. Τσαφαρᾶς, *Λαγκάδια: Τοπικὴ Ἱστορία Γενικοῦ Ἐνδιαφέροντος*, Ἀθήνα 1937, σ. 120. Σχετικὰ μὲ τοὺς βεκίληδες τῆς ἀντιπολίτευσης, βλ. Μ. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν Δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939 (ἀνατύπωση 1978), σσ. 94, 96.

12. Οἱ ἀδελφές τους ἦσαν ἐπίσης παντρεμένες μὲ μέλη προυχοντικῶν οἰκογενειῶν, Ζαῖμη, Παπατσώνη, Ταμπακόπουλου, ἀλλὰ τὶς “δυναστικὲς” αὐτὲς σχέσεις δὲν χαρακτηρίζε ἀποκλειστικότητα.

δικές αναφορές σε δαπάνες του οικογενειακού νοικοκυριού στα Λαγκάδια, που θα ανήκαν σε άλλου είδους κατάστιχα, και αναφορές σε δαπάνες του σπιτιού τους στην Τριπολιτσά, τις οποίες όμως χρεώνουν στο λογαριασμό του καζᾶ, κατά συνέπεια στις κοινότητες. Υπάρχουν επίσης μεταφορές και συμψηφισμοί καταβολών των αδελφών Παπαγιαννόπουλων, αλλά και άλλων δανειστών, με άλλες φορολογικές υποχρεώσεις του καζᾶ.

Ἐξ ἄλλου ἢ ἀντίληψη περὶ ἰσολογισμοῦ φαίνεται νὰ εἶναι ὑποκειμενική, πολὺ βαθύτερη, ὅσο καὶ ἄτυπη. Καθὼς καμμία χρῆση - ἑξαμηνιαῖο βιβλίο - δὲν κλείνει, στὸ νοῦ τῶν Παπαγιαννοπουλαίων τὸ χρέος μένει ἀνοικτὸ καὶ κατὰ καὶ μετὰ τὴν Ἐπανάσταση. Π.χ. στὸ κατάστιχο ποὺ ἀφορᾶ τὸ δεύτερο ἑξάμηνο τοῦ 1818, ὑπάρχει ἡ ἀχρονολόγητη ἐγγραφή “τὰ τοῦ μακαρίτου θεοδωρῆ 2582 <γρόσια>: 33 <παράδες>”, ἡ ὁποία ἀναφέρεται σὲ δικαιώματα τοῦ Θεοδωράκη Παπαγιαννόπουλου. Ὁ Θεοδωράκης πέθανε φυλακισμένος στὴν Τριπολιτσά τὸ Σεπτέμβριο τοῦ 1821. Τὴν ταύτιση τῶν δύο μορφῶν τοῦ ὀνόματος μὲ τὸ ἴδιο πρόσωπο βοηθεῖ ὁ ἔλεγχος τοῦ χρηματικοῦ ποσοῦ: ὁ Θεοδωράκης Παπαγιαννόπουλος πράγματι εἶχε νὰ λάβει 2582 <γρόσια>: 33 <παράδες>. Ἐπὶ πλέον στὰ Ἀπομνημονεύματά του ὁ Κανέλλος ἀναφέρεται σὲ χρέος ὀρισμένων κοινοτήτων προερχόμενο ἀπὸ δάνειο τῆς οἰκογενείας του, ποὺ βοήθησε στὴν ἐξαγορὰ γαιῶν, ποὺ κατὰ τὴν περίοδο τῆς ἀλβανικῆς εἶχαν περιέλθει στὰ χεῖρα Τούρκων ἰσχυρῶν. Ὁ Κανέλλος ἐμφανίζει τὴν πικρία του, γιατί τὸ χρέος δὲν εἶχε ἐξοφληθεῖ οὔτε κατὰ τὴν ἐπιτομή ποὺ συνεγράφη τὰ Ἀπομνημονεύματά του, τὸ 1854!¹³ Θὰ μπορούσε κανεὶς, χωρὶς πολλὴ υπερβολή, νὰ πεῖ ὅτι τὰ βιβλία, ποὺ ἔμειναν ἀνοικτὰ στὴν τελευταία ἐπιτομή τῆς 21 Μαρτίου 1821, τροφοδότησαν τὴν πικρία γιὰ τὴν ἀνεπαρκῆ, κατ’ αὐτούς, ἀναγνώριση τῆς προσφορᾶς τους στὸν Ἄγωνα, καὶ γιὰ τὴ διάψευση τῶν ἡγεμονικῶν τους προσδοκιῶν στὸν πολιτικὸ στίβο τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους.

ΦΟΡΟΙ

Τὰ κατάστιχα δὲν περιέχουν φόρους τῆς κεντρικῆς διοίκησης (ἐκτὸς ἀπὸ μία περίπτωση εἰσπραξῆς τοῦ χαρατζίου, *cizye*¹⁴), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦσαν *malikâne*, δηλαδή εἶχαν ἐκχωρηθεῖ μὲ ἰσόβια ἐνοικίαση στὴν Beyhan Sultana, ἀδελφὴ τοῦ σουλτάνου Selim III. Πρόκειται ἀντίθετα γιὰ περιφερειακὲς εἰσφορές, ὅχι πάντα τὶς ἴδιες, οὔτε πάντα ἀπὸ ἀκριβῶς τὶς ἴδιες κοινότητες. Οἱ φόροι αὐτοὶ ἦσαν: τὸ *masraf* τοῦ καζᾶ καὶ τοῦ βιλαετίου, ποὺ ἀναφέρεται ὡς “μεσαρίφι”, προοριζόταν γιὰ τὴν κάλυψη τῶν δαπανῶν τῆς περιφερειακῆς διοί-

13. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σσ. 74-75.

14. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 54-59, 73. Η. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation...», ὁ.π., σ. 335. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 35-40, ἀλλὰ βλ. παρακάτω σχετικά μὲ τὴν παρανόηση τῆς σημασίας τῶν “χαρτίων”.

κησης και καθοριζόταν δύο φορές τὸ χρόνο¹⁵: τὸ imdad-i hazariye, πὸ ἀναφέρεται ὡς “χαζαριγιές”, προοριζόταν γιὰ τὸ εἰσόδημα τοῦ βαλῆ, δηλαδὴ τοῦ διοικητῆ, σὲ περίοδο εἰρήνης, καὶ ἐπιμεριζόταν σὲ τρεῖς δόσεις¹⁶: καθὼς καὶ μία ἔκτακτη εἰσφορὰ ὑπὲρ τῶν κάστρων ἀπὸ ἕξι μόνο κοινότητες, πὸ ἀναγράφεται μόνο σὲ ἓνα ἀπὸ τὰ κατάστιχα, χωρὶς νὰ προσδιορίζεται ποῖα κάστρα ἀφοροῦσε ἢ εἰσφορὰ αὐτή¹⁷. Ἡ χρέωση καὶ ἡ συλλογὴ τῶν εἰσφορῶν ἦσαν ἑξαμηνιαῖες καὶ ἀκολουθοῦσαν τὸ μουσουλμανικὸ ἡμερολόγιο. Ἔτσι, ἔχουμε τὸ μεσαρίφι τοῦ μουχαρεμίου (πρώτου μῆνα τοῦ ἔτους ἐγείρας) καὶ τὸ μεσαρίφι τοῦ ρετζεπίου (ἑβδομου μῆνα τοῦ ἔτους ἐγείρας). Τὰ κατάστιχα ἐπίσης ἀκολουθοῦν πάνω κάτω τὸν ἑξαμηνιαῖο αὐτὸ κύκλο¹⁸.

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἡ ἐποχικότητα στὴ συλλογὴ τῶν φόρων, στὴν καταβολὴ τῶν ὀφειλῶν καὶ στὴ διακύμανση αὐτῶν, καθὼς καὶ ἡ συνάρτησή τους κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ ἔτους μὲ περιόδους γεωργικῆς ἢ κτηνοτροφικῆς συγκομιδῆς καὶ μὲ χριστιανικὲς ἑορτές, πιθανὰ σημάδια τοπικῶν πανηγυριῶν. Ὁ Φωτάκος ἀναφέρει ὅτι μία ἀπὸ τὶς ἑξαμηνιαῖες συνελεύσεις τῶν Πελοποννησίων προκρίτων συνήρχετο μετὰ τὶς ἀποκριές¹⁹. Γενικότερα τὸ ζήτημα τῆς ἐποχικότητας, ὡς προϊόντος τῆς φορολογικῆς διαδικασίας, ἔχει συνδεθεῖ ἀπὸ μερικοὺς συγγραφεῖς ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἄγιου μὲ τὴ διαδικασία τῆς ὀργάνωσης τῆς Ἐπανάστασης. Ὁ Κανέλλος Δελιγιάννης ἀναφέρει ὅτι τὸ Φεβρουάριο τοῦ 1821 οἱ προκρίτοι ἔφθναν ἀπὸ τὴν Τριπολιτσά πρὸς τὶς ἐπαρχίες τους γιὰ νὰ υπολογίσουν τὶς ἑξαμηνιαῖες τοπικὲς δαπάνες καὶ νὰ συγκεντρώσουν χρήματα γιὰ τὶς ἀνάγκες τῆς ἐκστρατείας κατὰ τοῦ Ἄλη Πασᾶ. Οἱ Τοῦρκοι ὁμῶς ὑποψιάζονταν ὅτι

15. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 72-77. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σ. 337.

16. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 76 σημ. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σσ. 314, 326. A.Suceska, «Die Entwicklung der Besteuerung durch die Avariz-i Divaniye und die Tekalif-i Örfiye im Osmanischen Reich während des 17. und 18. Jahrhunderts», *Südost Forschungen*, τ. 27 (1968), σσ. 120-121, 126-130. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 63-65.

17. Στ. Παπαγεωργίου, «Τὸ ἀρχεῖο Σισίνη», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τ. ΚΓ' (1980), σ. 226.

18. Ἀπὸ τὰ κατάστιχα τῶν ἱεροδικείων τοῦ Ροῦσε, τοῦ Βιδινίου καὶ τῆς Σόφιας τοῦ 18ου αἰῶνα προκύπτει παρόμοια ἀνά ἑξάμηνο διαδικασία γύρω ἀπὸ τὶς χριστιανικὲς ἑορτές τῶν Ἁγίων Δημητρίου καὶ Γεωργίου. E. Radusev, «Les dépenses locales dans l' Empire ottoman au XVIIIe siècle (selon les données de registres de cadi de Ruse, Vidin, et Sofia)», *Études Balkaniques*, τ. 16, τχ. 3 (1980), σ. 76. Ἐπίσης, γιὰ τὰ ἰσχύοντα στὴ Σερβία, βλ. Lovett F. Edwards (ἐπιμ. καὶ μεταφρ.), *The Memoirs of Proto Matija Nenadovic*, Oxford 1969, σ. 28.

19. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 93. Φωτάκος [Φ. Χρυσανθόπουλος], *Ἀπομνημονεύματα περὶ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως*, Θ. Βαγενᾶς, Ἄ. Ἡλιόπουλος, Π. Κοντοές (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1955, σ. 59. Βλ. καὶ σημ. 18 παραπάνω.

οί προκρίτωτεροι τῶν προεστώτων, εύρισκόμενοι εἰς τὰς ἐπαρχίας των, ἔκαμαν ἐπιχείρημα τὰς κοινὰς συνελεύσεις τῶν ὑποδεεστέρων προκρίτων καὶ προεστώτων καὶ εύλογοφανεῖ λόγῳ διὰ τὴν ὑπηρεσίαν δῆθεν, καὶ κατηχοῦν τοὺς πάντας καὶ ἐνεργοῦν Ἐπανάστασιν εἰς ὅλην τὴν Πελοπόννησον²⁰.

Ἡ ἴδια ἢ ἀφήγησις τοῦ Δεληγιάννη ἐπιβεβαιώνει τὶς ὑπόνοιες τῶν Τούρκων. Παρόμοια εἶναι καὶ ἡ μαρτυρία τοῦ Ἄναγνώστη Κοντάκη:

... ἐπῆραν ὅλοι οἱ προεστώτες τῶν ἐπαρχιῶν τὴν ἄδειαν καὶ ἀπῆλθον εἰς τὰς ἐπαρχίας των, διὰ νὰ θεωρήσουν τοῦ ἔθνους τοὺς λογαριασμοὺς καὶ νὰ τὰ ἀναλογίσουν εἰς τοὺς κατοίκους καὶ νὰ ἀνοίξουν τοὺς μποξιάδες, τὰ χαρατζοχάρτια καὶ νὰ συνάξουν χρήματα. Τὴν 15 Φεβρουαρίου ἐτελείωσεν ἡ ἐπαρχιακὴ μας συνέλευσις καὶ ἀπῆλθεν ἕκαστος εἰς τὰ ἴδια, μείνας ἐγὼ εἰς Ἄστρος μετὰ τοῦ Σαντικ Ἐμῖνη (ταμῖα) νὰ ἀρχίσωμεν τὴν σύναξιν τῶν χρημάτων²¹.

Ἄς σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι τὰ πρῶτα στασιαστικὰ ἐπεισόδια ἦσαν ἐπιθέσεις ἐναντίον φοροεισπρακτόρων καὶ ἔλαβαν χώρα στὰ μέσα Μαρτίου, ἐποχὴ συγκέντρωσης φόρων. Ἀκόμη καὶ στὶς οικονομικὰς διαδικασίες, ποὺ ὁλοκληρώνονταν στὴν Κωνσταντινούπολη, ἡ ἐποχικότητα τῆς ἐνοικίασης τῶν φόρων περιέστελλε τὴ ρευστότητα τοῦ χρηματός μεταξύ τῶν εύπόρων τάξεων ποὺ ἐμπλέκονταν στὶς ἐνοικιάσεις, κατὰ τοὺς μῆνες Μάρτιο καὶ Ἀπρίλιο, μὲ παροδικὰς ἐπιπτώσεις ὡς καὶ στὴν ἰσοτιμία τοῦ τουρκικοῦ νομισματοῦ²².

ΔΑΝΕΙΑ

Τὰ κατάστιχα καταγράφουν ἓνα πλέγμα δανείων, ἀπὸ τὰ ὁποῖα προκύπτει ὅτι οἱ Παπαγιαννόπουλοι μὲ χρήματα δικὰ τους ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐξοφλοῦσαν τὶς εἰσφορές, ποὺ βάρυναν τὶς κοινότητες, καὶ στὴ συνέχεια τὸ ποσὸ αὐτὸ τὸ χρέωναν στὶς κοινότητες ὡς δάνειο μὲ ἐπιτόκιο 20%, συνηθισμένο γιὰ τὴν ἐποχὴ²³, καὶ μὲ τὴν ἐγγύηση τοῦ καζᾶ: “νὰ ἀποκρίνεται ὁ καζᾶς” ὀρίζει κάποιος ἐγγραφο. Ἡ πρακτικὴ αὐτὴ ἦταν μὲν παράνομη ἀλλὰ ὄχι ἀσυνήθης. Ἄν ἡ κοινότητα ἀδυνατοῦσε νὰ ἐξοφλήσει τὴν ὀφειλὴ της, ἐπέλεγε νὰ συνάψει ὁμολογία εἴτε μὲ συγκεκριμένο δανειστὴ εἴτε μὲ τὸν καζᾶ. Σὲ ἐπόμενη φάση, τὸ χρέος με-

20. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σσ. 116-117.

21. Ἄ. Κοντάκης, Ἄπομνημονεύματα, Ἐμμ. Πρωτοψάλτης (ἐπιμ.), Ἀθήνα 1957, σ. 30.

22. E. Eldhem, «The Trade of Precious Metals and Bills of Exchange in Istanbul in the Second Half of the Eighteenth Century», 5. *Milletlerarasi Türkiye sosyal ve iktisat tarihi kongresi*, Ἄγκυρα 1990, σ. 588.

23. M. Genç, «Ottoman Industry in the Eighteenth Century: General Framework, Characteristics and Main Trends», στὸ D. Quataert (ἐπιμ.), *Manufacturing in the Ottoman Empire, 1500-1950*, Νέα Ὑόρκη 1994, σ. 64.

τακυλίεται στο πόρτζι, που στα τουρκικά σημαίνει “χρέος”, και ήταν το συλλογικό χρέος του καζά έπιμερισμένο στις κοινότητες με ένα συγκεκριμένο σύστημα αναλογικού έπιμερισμού, το όποιο ίσχυε και για τον έπιμερισμό του φόρου, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

Φαίνεται μάλιστα ότι γύρω στο 1818, όποτε ή Φιλική Έταιρεία άρχισε να έπεκτείνει τή μύηση μελών στην Πελοπόννησο, οί δανειστές των καζάδων άνησύχησαν από τις άνατρεπτικές ζυμώσεις και ζητούσαν τήν έξόφληση των δανείων τους. Η πίεση των δανειστών προκάλεσε ίσως προσπάθεια διακανονισμού και νέο έπιμερισμό των χρεών στις κοινότητες. Στην περίπτωση του καζά των Έμλακίων τής Μεσσηνίας, που περιγράφει ό Π. Παπατσώνης, καθορίστηκε ένιαία τó ποσό τής καταβολής για κάθε “χαρτί”, να παραμείνει σταθερός ό αριθμός των “χαρτίων” για κάθε κοινότητα και να είναι μόνος υπόλογος τής συμφωνίας αυτής ό προεστώς Δημήτριος Παπατσώνης²⁴. Παρόμοιο έγγραφο όμολογίας πήρε στα χέρια του ως δανειστής τής έπαρχίας του ό Δημήτριος Παπατσώνης και στις άρχές του 1821. Μετά δέ από αυτή τήν έξασφάλιση “θεωρηθέντων των λογαριασμών ως άνωτέρω, επιδόθημεν εις τήν έκτασιν τής Έταιρείας πλέον δραστηριότερας ως πλησιάζουσα και ή Έπανάστασις”²⁵.

Τό γεγονός ότι στα πρώτα κατάστιχα των Παπαγιαννόπουλων ως δανειστές, εκτός από τους Παπαγιαννόπουλους, εμφανίζονται με σημαντικά ποσά άτομα, όπως ό Γεώργιος Ιωάννου, οι αδελφοί Τριπακόπουλοι, ό πρώην δραχμάνος του Μορέως Θεοδόσιος Μιχαλοπούλος και άλλοι, Χριστιανοί και Μουσουλμάνοι, δικαιολογεί τήν υπόθεση ότι τα κατάστιχα ίσως είναι προϊόν διαδικασίας ρύθμισης των παλαιών δανείων του καζά από πολλούς δανειστές σε λίγους και συγκεκριμένα στους προκρίτους τής έπαρχίας, όπως συνέβη στα Έμλάκια κατά τή μαρτυρία του Π. Παπατσώνη, υπόθεση ή όποία θα έλεγχεϊ στην πορεία τής έρευνας.

Έπίσης και στην περίπτωση του καζά των Έμλακίων οί Παπατσωναίοι, όπως και οί Παπαγιαννόπουλοι στην Καρύταινα, έπωφελούνταν από τέτοιου είδους προκαταβολές φόρων, χρεώνοντάς τις στη συνέχεια ως δάνεια προς τά χωριά²⁶. Η πρακτική αυτή άποτέλεσε συχνό φαινόμενο, που διαμορφώθηκε

24. Π. Παπατσώνης, *Απομνημονεύματα από των χρόνων τής Τουρκοκρατίας μέχρι τής βασιλείας Γεωργίου Α΄*, Έμμ. Πρωτοψάλτης (έπιμ.), Αθήνα 1960, σ. 54. Σχετικά με τά “χαρτία”, βλ. παρακάτω. Προσπάθεια διακανονισμού του έπαρχιακού χρέους του Άστρους τó Δεκέμβριο του 1820 υπαινίσσεται και ό Κοντάκης στα *Απομνημονεύματά του*: Ά. Κοντάκης, *ό.π.*, σ. 29.

25. Π. Παπατσώνης, *ό.π.*, σσ. 61-62.

26. Στα Έμλάκια, κατά τή μαρτυρία του Π. Παπατσώνη, παρατηρείται μεταβίβαση του όφελήματος από τó δικαιούχο βοεβόδα στους προκρίτους: “Ο κατ’ έτος βοΐβόντας και έννοικιαστής των εισοδημάτων [τής έπαρχίας] υπόχρεως ών εις τούς προεστούς αυτής ίνα του πα-

στην Ὀθωμανική αὐτοκρατορία κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο αἰώνα²⁷.

Ἡ ὅλη διαδικασία, στὴν ὁποία ἀναφέρονται τὰ κατάστιχα τῆς μελέτης, ἀφορᾶ 35 χωριά, πὺν καλύπτουν σὲ ἕκταση τὸ βορειο-δυτικὸ τρίτο τοῦ καζᾶ τῆς Καρύταινας, πλησιέστερα πρὸς τὰ Λαγκάδια παρὰ πρὸς τὴν Καρύταινα. Ἀπὸ τὰ κατάστιχα φαίνεται ὅτι, γιὰ κάποιον λόγο, εἶναι τὰ χωριά τῶν ὁποίων οἱ Παπαγιαννόπουλοι ἔχουν ἀναλάβει τὸ κοινοτικὸ χρέος, τὸ “πόρτζι”.

Σὲ κάθε κοινότητα, σὲ κάθε ἐγγραφῆ φόρου ἢ χρέους σημειώνεται ἓνας ἀριθμὸς μονάδων, στὶς ὁποῖες κατανέμονται ὁ φόρος καὶ τὸ “πόρτζι”. Ὁ ἀριθμὸς ἀκολουθεῖται ἀπὸ τὴ συντομογραφία χ”, δηλαδή “χαρτία”, ἀποδείξεις²⁸. Ὁ ἀριθμὸς αὐτὸς σὲ μερικὲς κοινότητες εἶναι τόσο μικρὸς, ὥστε δὲν μπορεῖ νὰ ἀντιστοιχεῖ οὔτε σὲ φορολογούμενα ἄτομα οὔτε σὲ φορολογούμενες ἐστίες. Παραδείγματος χάριν, στὰ Λαγκάδια γιὰ τὰ περισσότερα εἶδη φόρων καταγράφονται 130 χαρτία, ἐνῶ στοῦ Καραχασάνη μόνο δύο καὶ στὴν Ἀλβάνιτσα τρία.

Ἡ ἐξήγηση τοῦ προβλήματος αὐτοῦ ἔχει ὡς ἐξῆς: Ἀπὸ τὸ 16ο αἰώνα, προκειμένου νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἀναλογικὴ μεταξὺ τῶν κοινοτήτων κατανομὴ τοῦ σουλτανικοῦ φόρου *anariz*, ἢ τοῦ εἰς εἶδος ἀντιστοιχοῦ του, *püziil*, κατὰ τὴν οἰκονομικὴ τους δυνατότητα, δημιουργήθηκαν τὰ *anariz hanesi*, ὀνομαστικὲς φορολογικὲς μονάδες, στὶς ὁποῖες ἐπιμερίζονταν ὁ φόρος. Οἱ μονάδες αὐτὲς ἀπαρτίζονταν ἀπὸ 3 ἕως 15 ἐστίες. Κάθε *anariz hanesi* πλήρωνε μία μονάδα τοῦ φόρου, ἢ ὅποια στὴ συνέχεια ἐπιμερίζονταν σὲ λίγες ἢ πολλὲς ἐστίες. Τὸ *anariz*

ρέχουν πᾶσαν συνδρομὴν εἰς τὴν εἰσπραξίν των εισοδημάτων καὶ τινὰ βοηθήματα νὰ τοῦ παρέχουν ἐκ τῶν δοσιμάτων ὅπου εἶχεν ἀνάγκην μεγίστην παρ’ αὐτῶν, ἐχάριζεν καὶ αὐτὸς πρὸς αὐτοὺς τὰ κεχαγιλίκια τινῶν χωρίων πρὸς ὄφελος αὐτῶν καὶ ὠφελούντο οὐκ ὀλίγον, διότι τὰ χωρία αὐτὰ ἦτον ὑπόχρεα εἰς τὸν κεχαγιᾶν αὐτὸν νὰ τοῦ καλλιεργοῦν καὶ σπέρνουν τρία κοιλὰ πρωῖμους καρποὺς καὶ δύο στρέμματα ὀψίμους, ἕκαστον ζευγάρι νὰ τὰ καλλιεργοῦν, σπέρνουν, θερίζουν καὶ μετακομίζουν ἐν ταῖς ἀποθήκαις των ἀνεξόδως, αὐτὸς δὲ ὑπόχρεως νὰ τοὺς προπληρῶνῃ δανειακῶς τὰ βασιλικά δοσιματά των καὶ νὰ τὰ εἰσπράττῃ ἐν ἀνέσει καὶ νὰ τοὺς προστατεύῃ εἰς πᾶσαν ἀνάγκην των”. Π. Παπατσώνης, ὁ.π., σσ. 126-127. Δηλαδή, ἐναντι εἰσοδημάτων ἰδιαιτέρας ἀξίας γιὰ τὸν βοεβόδα, αὐτὸς ἐκχωροῦσε στοὺς προκρίτους τὰ δικαιώματά του πάνω σὲ ὀρισμένα χωριά· ἓνα ἀπὸ αὐτὰ τὰ δικαιώματα φαίνεται ὅτι ἦταν ἡ διαχείριση τῶν φορολογικῶν προπληρωμῶν “δανειακῶς” σὲ ἀντάλλαγμα γιὰ καλλιέργεια καὶ σπορὰ συγκεκριμένης ἀξίας.

27. E. Radusev, ὁ.π., σσ. 79, 94.

28. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 55-59. Σ. Σωτηρόπουλος, *Διατριβὴ περὶ τῆς ἐγγείου φορολογίας ἐν Ἑλλάδι*, Ἀθήνα 1861, σσ. 7-8. Τὰ χαρτία (κεάτ) δίνονταν ὡς ἀπόδειξη γιὰ τὴν πληρωμὴ τοῦ χαρατοῖου ἀπὸ τρεῖς κατηγορίες φορολογουμένων: αἰλᾶ, ἐφσάτ καὶ ἐτνά. Στὶς κατηγορίες αὐτὲς κατατάχθηκαν οἱ φορολογούμενοι μὲ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ κεφαλικοῦ φόρου (*cizye*) τοῦ 1691. Μ. Kiel, «Remarks on the Administration of the Poll Tax (*Cizye*) in the Ottoman Balkans and the Value of Poll Tax Registers (*Cizye Defterleri*) for Demographic Research», *Études Balkaniques*, τ. 26, τχ. 4 (1990), σ. 84. Βλ. καὶ Τ. Κανδηλῶρος, ὁ.π., σ. 315.

hanesi λοιπόν, ως επίσημη φορολογική μονάδα, κατέληξε να αποτελεί μιὰ οντότητα δημοσιονομική ἀλλὰ καὶ διοικητική, μὲ εἰδικὰ κατάστιχα, πού τηροῦνταν στὴν Κωνσταντινούπολη²⁹.

Στὰ ἐξεταζόμενα ὁμως κατάστιχα πρόκειται γιὰ τὴν περαιτέρω προσαρμογή ἀπὸ τὶς ἐπὶ τόπου ἀρχές τοῦ avariz hanesi στὴν ἐκάστοτε δημογραφική καὶ οἰκονομική πραγματικότητα κάθε κοινότητας, τὸ tevzi hanesi³⁰. Αὐτὸ τὸ tevzi hanesi, ὁ ἐπιμερισμὸς δηλαδή τοῦ φόρου, ἀποτελεῖ τὸ ἀντικείμενο τῆς διαπραγμάτευσης μεταξὺ τῶν προκρίτων/ ἀγιάνηδων καὶ τῶν ἐκπροσώπων τῆς ὀθωμανικῆς ἀρχῆς στὴν ἔδρα τοῦ βιλαετίου κατὰ τὶς ἀνὰ ἐξάμηνο συνελεύσεις τους. Σὲ δεύτερη φάση, ἡ διαπραγμάτευση τοῦ ἐπιμερισμοῦ ἐπαναλαμβάνονταν μεταξὺ τῶν προκρίτων στὴν ἔδρα τοῦ καζᾶ. Καὶ στὶς δύο φάσεις ἡ διαδικασία διεξαγόταν ἐνώπιον τοῦ καδῆ, τοῦ ἕτερου πόλου ἐπαρχιακῆς δύναμης, κατὰ περίπτωση συμμάχου ἢ ἀντιπάλου τῶν προκρίτων, ὁ ὁποῖος μάλιστα ἀντλοῦσε πρόσθετο εἰσόδημα ἀπὸ τὴ συμμετοχὴ του σὲ αὐτὴ τὴ διαδικασία³¹. Γιὰ κάθε εἶδος φόρου ἐτηρεῖτο χωριστὸ κατάστιχο, tevzi defteri, στὸν πρόλογο τοῦ ὁποίου ὁ καδῆς σημείωνε ὅτι ὁ ἐπιμερισμὸς εἶχε ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ συναίνεση τῶν προκρίτων³². Ἡ διαδικασία αὐτὴ μαρτυρεῖται ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 17ου αἰῶνα καὶ ἦταν μιὰ καθαρὰ περιφερειακὴ διαδικασία, στὴν ὁποία τὸ σημαντικότερο ἀντικείμενο διαπραγμάτευσης σφραγίζονταν οἱ περιφερειακοὶ φόροι³³.

Ὁ πρῶτος ἐπιμερισμὸς τῶν φόρων καὶ χρεῶν στους φορολογούμενους δὲν καταγράφεται στὰ κατάστιχα τῆς μελέτης αὐτῆς. Ὁ Χ. Ρουνιὸς δημοσιεύει κατάλογο 310 φορολογουμένων τῆς Στερινίτσας, χωριοῦ στὸν ἴδιο καζᾶ, τὸ ὁποῖο ὁμως δὲν ἀναφέρεται στὰ κατάστιχα τῶν Παπαγιαννόπουλων. Ὁ κατάλογος αὐτὸς ἀναφέρεται στὸ ἔτος 1814 καὶ καταγράφει τὸ ποσὸ σὲ γρόσια, πού ἀντιστοιχεῖ στὸν καθένα ἀπὸ τοὺς φορολογούμενους. Τὰ ποσὰ κυμαίνονται ἀνάμεσα στὰ 5 καὶ στὰ 110 γρόσια, χωρὶς ὁμως νὰ εἶναι σαφῆ ἢ φύση καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς χρέωσης. Δὲν εἶναι δηλαδή σαφές ἂν ὄντως πρόκειται γιὰ φόρους καὶ γιὰ τί εἶδους. Χωρὶς νὰ ξεχωρίζουν διακριτὲς κατηγορίες, φαίνε-

29. H. Inalcik, ὁ.π., σ. 314. A. Suceska, ὁ.π., σ. 95. B. McGowan, *Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, Trade and the Struggle for Land. 1600-1800*, Cambridge 1981, σσ. 112-113 καὶ 115 κ. ἐ. Ἡ Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 57-58, ἔχει παρανοήσει τὸ θεσμὸ τοῦ avariz hanesi, θεωρώντας τὸν φόρο.

30. B. McGowan, ὁ.π., σ. 157. Βλ. καὶ M. Kiel, ὁ.π., σ. 87.

31. H. Inalcik, «Centralization and Decentralization...», ὁ.π., σ. 42. Tevzi στὰ τουρκικὰ σημαίνει ἐπιμερισμὸς.

32. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σσ. 325, 335-336. M. Ursinus, «'Avariz Hânesi' und 'Tevzi Hânesi' in der Lokalverwaltung des Kaza Manastir (Bitola) im 17. Jh.», *Prilozi za Orijentalnu Filologiju*, τ. 30 (1980), σσ. 488, 490. Βλ. καὶ H. Inalcik, «Centralization and Decentralization...», ὁ.π., σ. 51. Τέτοια διαπραγμάτευση γιὰ τὸ tevzi hanesi ἴσως ἦταν καὶ αὐτὴ πού ἀναφέρει τὸ ἀπομνημόνευμα τοῦ Π. Παπατσώνη, ὁ.π., σ. 54.

33. B. McGowan, ὁ.π., σ. 159.

ται ότι υπάρχει διαφοροποιημένος έπιμερισμός τής όφειλης στα μέλη ή στις φορολογικές έστιες τής κοινότητας³⁴. Τή διαφοροποίηση αυτή έχει έπισημάνει και έπεξεργασθεί ό Σ. Τσοτσορός. Πέρα δηλαδή από τή μεταξύ κοινοτήτων αναλογική διαφοροποίηση τών όφειλών από τή συνέλευση τών προκρίτων του καζά, παρατηρείται και έντός τής κοινότητας διαφοροποίηση όφειλών, αλλά δέν γνωρίζω τόν τρόπο, μέ τόν όποιο αυτή έπιτυγχάνεται και τήν έξουσία πού τήν προσδιορίζει και τήν έπιβάλλει³⁵. Σχετικά μέ τό τελευταίο αυτό ζήτημα του έπιμερισμού τών φόρων στο κοινοτικό επίπεδο, ό Νικόλαος Πανταζόπουλος αναφέρεται στην κοινότητα τών Σερρών τό 1614, όπου οί έντεταλμένοι τών συντεχνιών έπιμερίζουν τούς φόρους ανάλογα μέ τήν οικονομική δυνατότητα κάθε φορολογούμενου³⁶.

Στά υπό μελέτη κατάστιχα σέ κάθε χωριό και σέ κάθε είδος φόρου και στο χρέος σημειώνεται ό αριθμός τών φορολογικών μονάδων σέ “χαρτία”, ένω τό ύψος κάθε μονάδας δηλώνεται σέ γρόσια, αλλά παραμένει τό ίδιο σέ όλα τά κατάστιχα. Τό πόρτζι κατανέμεται σύμφωνα μέ τόν τρόπο έπιμερισμού πού ισχύει για τό μεσαρίφι, δηλαδή στον ίδιο αριθμό φορολογικών ένοτήτων ανά χωριό, ένω τό χαράτζι έπιμερίζεται σέ περισσότερες, τέτοιες φορολογικές ένότητες (tevzi hanesi) σύμφωνα μέ άλλη καταγραφή (tevzi defteri). Οί δόσεις του χαζαριγιέ επίσης ακολουθούν ξεχωριστό τρόπο έπιμερισμού. Για παράδειγμα, στις 130 ένότητες τών Λαγκαδιών, που ισχύουν για τό πόρτζι και τό μεσαρίφι, αντιστοιχούν 203 tevzi hanesi για τόν έπιμερισμό του χαράτζιου. Οί καταγραφές αυτές (tevzi defteri) στις πηγές μας αναφέρονται ως πούσουλας³⁷ του Μορέως και του καζά και τήν ευθύνη τής τάρτησ τους έχει ό αρμόδιος καδής. Δηλαδή ό “πούσουλας του Μορέως”, πού αναφέρεται στα κατάστιχα, είναι τό κατάστιχο έπιμερισμού τών φόρων του βιλαετίου.

Η όλη συζήτηση για τά anariz hanesi και τά tevzi hanesi έμφανίστηκε στη σύγχρονη βαλκανική ιστοριογραφία κατά τή δεκαετία του 1960, και στη δυτική βιβλιογραφία από τό 1980, κυρίως μέσα από τή μελέτη τών δικαστικών κωδικών (sicil) τής περιοχής του Μοναστηρίου, όπου σώζονται μέ μεγάλη πληρότητα³⁸.

34. Χ. Ρούνιος, *Ιστορία τής Στεμνίτσας ή του αρχαίου Ύψουντος*, Αθήνα 1971, σσ. 57-72.

35. Σ. Τσοτσορός, *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον όρεινό χώρο: Γορτυνία (1715-1828)*, Αθήνα 1986, σσ. 156-164. Μ. Σακελλαρίου, *δ.π.*, σ. 93.

36. Ν. J. Pantazopoulos, «Community Laws and Customs in Western Macedonia under Ottoman Rule», *Balkan Studies*, τ. 2 (1961), σσ. 13-14. Κ. Μέρτζιος, *Μνημεία Μακεδονικής Ιστορίας*, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 73. Για μιá ζωηρή και ρεαλιστική περιγραφή τής διαδικασίας του έπιμερισμού στη Σερβία σέ όλα της τά στάδια, βλ. L. F. Edwards, *δ.π.*, σσ. 28-30.

37. Pusla στα τουρκικά σημαίνει λίστα, σημείωση. Η. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», *δ.π.*, σ. 335. Κυρκίνη, *δ.π.*, σσ. 81-82.

38. Β. McGowan, *δ.π.*, σ. 124. Μ. Ursinus, *δ.π.*, σσ. 481-493.

Ἡ ἀξία τοῦ ἀριθμοῦ τῶν *tenzi hanesi*, δηλαδή τῶν “χαρτίων”, ὡς δημογραφικοῦ μέτρου εἶναι περιορισμένη. Ὁ Σακελλαρίου στήν *Πελοπόννησο κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν*, ἔργο τοῦ 1939, πρωτοποριακό γιά τήν ἐποχή του, ἐλέγχοντας μία μέθοδο ὑπολογισμοῦ τοῦ πληθυσμοῦ τοῦ Μοριᾶ ἀπό τόν ἀριθμό τῶν δελτίων (“χαρτίων”) τοῦ χαρατζίου, δηλαδή τοῦ κεφαλικοῦ φόρου, ἐπισημαίνει τήν ἀνακολουθία ἀνάμεσα στίς δύο αὐτές ἀριθμητικές σειρές. Συγκριμένα, συγκρίνει τόν ἀριθμό τῶν “χαρτίων” μέ τὰ πληθυσμιακά δεδομένα τοῦ Rouqueville, ἀλλά θεωρεῖ ὅτι ἕνα μέρος τῶν “χαρτίων” ἢ δελτίων “ἐξέπιπτε ὑπέρ τῶν βιλαετίων” καί βρῖσκει μία ἀναλογία μεταξὺ πληθυσμοῦ καί δελτίων γιά ὅλο τὸ Μοριᾶ κατά μέσο ὄρο 6.3:1. Παρατηρεῖ ὅτι τὰ “χαρτία” εἶναι πολὺ λιγότερα ἀπὸ τόν πληθυσμό, δὲν φαίνεται ὁμως νὰ ἔχει ὑπ’ ὄψη του τὸ θεσμὸ τῶν *tenzi hanesi*, ὁ ὁποῖος μᾶλλον δὲν ἄφησε ἵχνη στίς ἀναμνήσεις οὔτε κἂν τῶν πρωταγωνιστῶν τῆς Ἐπανάστασης³⁹.

Τὴν ἴδια παρανόηση σχετικά μέ τὴ σημασία τῶν “χαρτίων” ἐπαναλαμβάνει καί ἡ Κυρκίνη, θεωρώντας τὴν ἀπόκλιση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν “χαρτίων” μεταξὺ διαφόρων εἰδῶν φόρων ὡς εἰδικές ἀποκλίσεις⁴⁰. Ὁ δὲ McGowan, στὸ κεφάλαιο, πού ἐπιγράφεται “Head tax data for Ottoman Europe, 1700-1815” γιά νὰ ἐξηγήσει τὴν ἀνακολουθία τῶν ἀριθμητικῶν σειρῶν τοῦ κεφαλικοῦ φόρου μεταξὺ τοῦ 16ου καί τοῦ 18ου αἰώνα, στοιχειοθετεῖ τὴν ὑπόθεση μιᾶς ἀνεξήγητης “δημογραφικῆς καταστροφῆς” συγχρόνως μέ τὴ γνωστὴ πληθυσμιακὴ κρίση τῆς ὑπόλοιπης Εὐρώπης τὸ 17ο αἰώνα⁴¹. Εἶναι σαφές ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ τοῦ βιβλίου του ὁ McGowan δὲν λαμβάνει ὑπ’ ὄψη του τὸ διαφορετικὸ ὑπολογισμὸ τῆς φορολογικῆς μονάδας, πού εἶχε εἰσαγαγεῖ ἐν τῷ μεταξὺ ὁ θεσμὸς τοῦ *avariz hanesi*. Ἀντίθετα, ὁλόκληρο τὸ ἐπόμενο κεφάλαιο μέ τίτλο “A look at Ottoman fiscal geography: the tax house (*avariz- nüzül*) system, 1641- 1834” ἀφιερώνεται στὸ θεσμὸ αὐτὸ μετά ἀπὸ ἔρευνα στούς δικαστικούς κώδικες τῆς περιοχῆς τοῦ Μοναστηρίου⁴². Ὁ Β. Παναγιωτόπουλος δὲν κάνει καμμία ἀναφορὰ στὸ ζήτημα αὐτό⁴³.

Μέ ὅσα ἔχει διαλευκάνει ὁμως ὡς σήμερα ἡ ἔρευνα εἶναι σαφές ὅτι, ἐνῶ σέ

39. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σσ. 277-278. Γιά τέτοιου εἶδους ἀπώλειες μνήμης, βλ. τὴν ἀναφορὰ τοῦ Κανέλλου Δεληγιάννη στὰ Ἀπομνημονεύματά του στὸν ὀθωμανικὸ δημοσιονομικὸ θεσμὸ τοῦ *malikâne* καί τὴν ἀπόδοσή του, τὸ 1854, ὡς “φέουδο”. Κ. Δεληγιάννης, ὁ.π., σ. 91.

40. Κυρκίνη, ὁ.π., σ. 74.

41. Β. McGowan, ὁ.π., σσ. 83-86. Βλ. καί Μ. Kiel, ὁ.π., ἰδίως σσ. 76-77 γιά κριτικὴ τῶν συμπερασμάτων τοῦ McGowan.

42. Β. McGowan, ὁ.π., σσ. 105-120.

43. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμὸς καί οἰκισμοὶ τῆς Πελοποννήσου, 13ος- 18ος αἰώνας*, Ἀθήνα 1985.

καμμία περίπτωση τὸ *avariz hanesi* ἢ τὸ *tenzi hanesi* δὲν μποροῦν νὰ χρησιμεύσουν ὡς δημογραφικοὶ δείκτες, θὰ μποροῦσαν νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἓνα πολὺ σχετικό μέτρο οἰκονομικῆς δυναμικότητας μὲ τὴν ἔννοια ὅτι, γιὰ νὰ μείνουμε στὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν καζὰ τῆς Καρύταινας, τὰ Λαγκάδια εἶναι μεγάλα καὶ “πλούσια”, ἐνῶ ἡ Ἀλβάνιτσα εἶναι μικρὴ καὶ “φτωχικὴ”.

Ἔχει ἐπισημανθεῖ ὅτι αὐτὴ ἡ διαδικασία ἐπιμερισμοῦ τῶν φόρων συνέτεινε σημαντικὰ στὴν ἐνίσχυση τῆς θέσης τῶν προκρίτων καὶ ἀγιάνηδων. Κατὰ τὸν Inalcik μάλιστα, συνιστοῦσε τὸ κύριο ἔργο τῶν ἀγιάνηδων/ προκρίτων, ἰδίως κατὰ τὸ δέκατο ὄγδοο καὶ τὶς ἀρχές τοῦ δέκατου ἑνατου αἰῶνα⁴⁴. Ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς, ὡς πρὸς τὸν ἐπιμερισμό, δηλαδὴ τὸ *tenzi*, εἰδικὰ γιὰ τὴ φορολόγηση τῆς Πελοποννήσου γίνεται ἐμφανῆς, ὅταν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τὶς μεγάλες δημογραφικὲς ἀναστατώσεις πού ἐπέφεραν ἰδιαίτερα οἱ ἐπιδημίες καὶ τὰ ὀρλωφικά. Χαρακτηριστικὸ εἶναι τὸ γεγονός ὅτι ἀνάμεσα στὴ σύνταξη τῶν ἐπίσημων καταλόγων *avariz hanesi* τοῦ 1786, πού ἀναφέρει ὁ McGowan, καὶ οἱ ὅποιοι ἀριθμοῦσαν 3049 *avariz hanesi* σὲ 23 φορολογούμενους καζάδες τῆς Πελοποννήσου, καὶ τὶς ἄμεσες παραμονές τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης, εἶχε μεσολαβήσει μία γενιὰ μετὰ τὴν ἐρήμωση τῆς γῆρας ἀπὸ τὰ ὀρλωφικά, τὴν ἀλβανοκρατία καὶ τὴν πληθυσμιακὴ ἔξοδο. Ὁ αἰεσὺς προηγούμενος κατάλογος, πού συντάχθηκε τὸ 1755, 31 ὀλόκληρα ἐτη ἐνωσιέτερα, ἀριθμοῦσε 3422 *avariz hanesi*. Δηλαδή, αἰεσὺς μετὰ τὰ ὀρλωφικά καὶ τὴν ἀναστάτωση τῆς ἀλβανοκρατίας καταγράφεται μείωση κατὰ 11% στὶς φορολογικὲς/ διοικητικὲς μονάδες⁴⁵. Πρέπει ἐπίσης νὰ ληφθοῦν ὑπ’ ὄψη καὶ οἱ συνεχεῖς ἐπιδημίες πανώλους τοῦ 18ου αἰῶνα στὸ Μοριά, ἰδίως ἐκεῖνες τῶν ἐτῶν 1754, 1755 καὶ 1756⁴⁶.

Ἡ ὀφειλὴ τοῦ φόρου, καθὼς καὶ τὸ πόρτζι, δηλαδὴ τὸ ἐπαρχιακὸ χρέος, καταβάλλονται σὲ χρῆμα, ἐκτὸς ἀπὸ σχετικὰ λίγες περιπτώσεις, ὅπου μέρος τῆς ὀφειλῆς παραγράφεται λόγῳ παροχῆς κάποιας ὑπηρεσίας, π.χ. στρατωνισμοῦ, ἢ καταβολῆς σὲ εἶδος, π.χ. βούτυρο, τοῦ ὁποίου καταγράφεται ἡ χρηματικὴ ἀξία. Τὸ βούτυρο στὴ συνέχεια μπορεῖ νὰ χρησιμεύσει ὡς δῶρο πρὸς κάποιο Ὀθωμανὸ ἀξιωματοῦχο, π.χ. τὸν Ahmet Azmi efendi, ὁ ὅποιος ἦταν ὁ Mora pazirgi, δηλαδὴ ὁ ἀρμόδιος τῶν μοραϊτικῶν ὑποθέσεων στὴν Πύλη⁴⁷.

Εἶναι ἀξιοσημείωτος ὁ βαθμὸς ἐκχρηματισμοῦ ἀκόμη καὶ στὸ κέντρο τοῦ ὄρεινοῦ ὄγκου τῆς Πελοποννήσου. Μέσα ἀπὸ τὴ διαδικασία τοῦ ἐκχρηματισμοῦ, ὅπως τὴν τεκμηριώνουν τὰ κατάστιχα, φαίνεται πῶς ἀναπληρωνόταν ἡ

44. H. Inalcik, «Military and Fiscal Transformation ...», ὁ.π., σ. 322. Ἐδῶ μπορεῖ κανεὶς νὰ θυμηθεῖ τὸν κλασσικὸ ὄρισμό τῆς πολιτικῆς κατὰ τὸν Easton ὡς “the authoritative allocation of value”.

45. McGowan, ὁ.π., σ. 118.

46. Μ. Σακελλαρίου, ὁ.π., σ. 119 σημ. 5.

47. Κυρκίνη, ὁ.π., σσ. 218-221.

ἀποδιοργανωμένη διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας ἀπὸ μία ὀλοκληρωμένη καὶ κατὰ τὸ πλεῖστον ἰδιωτικοῦ χαρακτήρα οἰκονομικὴ δικτύωση χρηματοπιστωτικῶν ροῶν μεταξὺ περιφέρειας καὶ πρωτεύουσας. Ἡ ὀργάνωση αὐτὴ ἔχει τὴν ἀφετηρία της στὶς φορολογικὲς ἀνάγκες τοῦ κράτους⁴⁸. Παράλληλα, στὰ κατάστιχα αὐτὰ ἔχουμε καὶ τὴν ἄλλη ὄψη τοῦ φαινομένου τῆς ἐμπορευματοποίησης τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς, τὸ ὁποῖο ἀναλύει ὁ Β. Κρεμμυδᾶς— ἐκείνη τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, πού ὑποχρεώνεται νὰ καταβάλλει σὲ χρῆμα τὸ μερίδιό του στὸ φόρο ἢ τὸ κοινοτικό χρέος, ἀφοῦ ἔχει διαθέσει τὴν παραγωγή του στὸ ἐμπόριο⁴⁹. Ἔτσι, τὰ χρήματα τοῦ φόρου καὶ τοῦ χρέους, πού ἔχει προκύψει ἀπὸ τὴ φορολογία, ἀπὸ τὸ χωριὸ Κορφοξυλιά φθάνουν στὰ χέρια τοῦ τραπεζίτη στὴν Τριπολιτσά, τὴν Πάτρα καὶ τὴν Κωνσταντινούπολη, τὴ “Βασιλεύουσα”, ὅπως ἀναφέρεται στὰ κατάστιχα⁵⁰.

Τέλος, ἡ ὀρολογία τῶν καταστίχων ἐμφανίζει μία ἰδιότυπη διγλωσσία, ἓνα κοινὸ λόγο, ὁ ὁποῖος, στὴν προφορικὴ του ἐκδοχή, θὰ ἐξασφάλιζε ἓνα *minimum* ἄμεσης ἐπικοινωνίας μεταξὺ Ἑλλήνων προκρίτων καὶ Τούρκων στὸ πεδίο τῆς γραφειοκρατικῆς γλώσσας. Ἡ καταχώριση, ἀπὸ τὸ χέρι τοῦ Πανάγου Παπαγιαννόπουλου “τακάσι τὰ ἐξόδα τῶν ἄτινα καὶ πατάρονται γρόσια 80”, σημαίνει ὅτι συμψηφίζονται καὶ ἐκπίπτουν 80 γρόσια ὡς δαπάνες γιὰ τοὺς εἰσπράκτορες. Ἀποτελεῖ δὲ μοναδικὸ μνημεῖο πολιτιστικῆς μίξης ἀπὸ τὸν κόσμον τῶν προκρίτων τῆς Τουρκοκρατίας, πού ὑπερβαίνει κάθε σχολιασμό. Τὸ ξεχωριστὸ ἐνδιαφέρον τῆς μίξης αὐτῆς ἐγκρίεται στὴν κοινωνικὴ τῆς προέλευση: Δὲν προέρχεται δηλαδὴ ἀπὸ ἀμαθῆ λαϊκά στρώματα ἀλλὰ ἀπὸ στελέχη τῆς μορφωμένης μοραϊτικῆς ἡγεσίας, ὅπως ὁ Πανάγος Παπαγιαννόπουλος⁵¹.

48. M. Genç, «L' économie ottomane et la guerre au XVIIIe siècle», *Turcica: Revue d' Études Turques*, τ. 27 (1995), σ. 185.

49. Β. Κρεμμυδᾶς, *Συγκυρία καὶ ἐμπόριο στὴν Προεπαναστατικὴ Πελοπόννησο (1793-1821)*, Ἀθήνα 1980, σ. 269.

50. Σχετικὰ μὲ τὸ μηχανισμό μεταφορᾶς χρημάτων ἀπὸ τὶς περιφέρειες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας στὴν πρωτεύουσα, βλ. E. Eldem, ὁ.π., σσ. 580-581.

51. “Τακάσι” σημαίνει τὴν ἐξισορρόπηση, τὸν συμψηφισμό· “πατάρω” ἀπὸ τὸ ρῆμα “batmak” σημαίνει ἀφαιρῶ. Ἡ φράση προέρχεται ἀπὸ τὴ σ. 34 τοῦ τρίτου καταστίχου. Ὁ Πανάγος Παπαγιαννόπουλος ἦταν ὁ πατέρας τοῦ πρωθυπουργοῦ Θεόδωρου Π. Δηλιγιάννη. Ὁ τελευταῖος, στὴ νέα ἐποχὴ πού σταδιοδρόμησε, προσπάθησε νὰ ὑπερβῆ αὐτὸν τὸν κόσμο τῶν προκρίτων, ἀκόμη καὶ μὲ τὸν ἀπλὸ ὀρθογραφικὸ ἐξελληνισμό τοῦ ἐπωνύμου του.